

Кравченко Д.Ю.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕПАТРІАЦІЙНОЇ МІСІЇ В ТАБОРАХ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

На основі архівних джерел розглядається актуальна для української історії проблема переміщених осіб-українських громадян у повоєнній Західній Європі.

Автором оприлюднено результати архівних досліджень і на підставі їх аналізу запропоновано своє бачення основних напрямів роботи української радянської репатріаційної місії в таборах для переміщених осіб на території Західної Європи та їх роль і місце в долі українців-неповерненців у досліджуваній період.

Стверджується, що радянське керівництво не залишало поза увагою тих громадян України, котрі уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину, й акцентується увага на тому, що особливо активізувалася ця проблема на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках.

Ураховуючи ці обставини, автор виділяє такі напрями роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб на території іноземних держав: політичну роботу на території іноземної держави, вплив через засоби масової інформації (преса, радіо), індивідуальне та колективне листування, друковану агітаційну продукцію, кіноіндустрію.

На думку автора, кількісні показники щодо українців, які повернулися із західної зони окупації на Батьківщину, указують на слабкий вплив радянської пропаганди на неповерненців.

Ключові слова: *переміщені особи, репатріація, табори для переміщених осіб, Західна Європа, репатріаційна місія, повоєнний період.*

Постановка проблеми. Після завершення масової репатріації в Україну повернулося близько 2 мільйонів 700 тисяч осіб, близько 300 тисяч українців залишилися в Західній Європі, не бажаючи повертатися в радянську Україну, й в основному перебували в таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії, а також в Італії, Бельгії, Данії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Франції, Швеції.

На порядку денному українських радянських репатріаційних органів постала робота з переміщеними особами на території зарубіжних країн щодо повернення їх на Батьківщину. Значні людські втрати та великі завдання повоєнної відбудови економіки країни потребували значного людського ресурсу. Тому було розроблено комплекс заходів, кінцевий результат яких, не зважаючи на величезну пророблену роботу, не давав бажаної віддачі.

Об'єктивний аналіз історичного досвіду роботи з переміщеними особами-громадянами України є важливим для вирішення актуальних проблем сучасності, адже за межами України на 2019 рік мешкало близько від 11 до 13 мільйонів

українців, у 2018 році за кордоном працювало 17,8% працездатного населення України, що становило 3,2 мільйона громадян країни. У міграційному процесі щорічно беруть участь у середньому від 7 до 9 мільйонів українців [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему репатріації в Українській РСР в українській історіографії досліджували М. Коваль [6], К. Кейданський [5], С. Рудик [14], Ю. Макар [8], Л. Стрільчук [15], О. Лисенко [7], О. Потильчак [13], С. Гальчак [2], А. Андрєєв [1], О. Подобед [11] та інші, які висвітлюють окремі аспекти загальнорепатріаційного процесу.

У сучасній зарубіжній історіографії проблема репатріації розглядають у загальному ключі репатріації до СРСР (В. Земськов [4], П. Полян [12]). Український складник є предметом окремого дослідження В. Маруняк [9], М. Дичок [3].

Публікація присвячена дослідженню таборів для переміщених осіб у Західній Європі після Другої світової війни, що проводиться в рамках дисертаційного дослідження на кафедрі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова.

Постановка завдання. У статті на основі архівних джерел розглядається актуальна для українського суспільства проблема переміщених осіб; запропоновано авторське бачення основних напрямів роботи української радянської репатріаційної місії в таборах для переміщених осіб серед українських громадян-неповерненців на території Західної Європи та їх роль і місце в долі українців-неповерненців у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянське керівництво не залишало поза увагою тих громадян України, котрі уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину. Особливо активізувалася ця проблема на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках. Досліджені архівні джерела дають можливість виділити такі напрями роботи з неповерненцями.

По-перше, це політична робота радянських агітаторів репатріаційної місії з «переміщеними особами» на території іноземної держави, де все ще перебували неповерненці, згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про політичну роботу серед радянських громадян української національності, які перебувають у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії» від 17 листопада 1948 року. На місцях, зокрема, відповідно до інформації заступника завідувача відділом пропаганди й агітації Дрогобицького обкому КП(б)У Козакова, здійснювався відбір надійних агітаторів для проведення бесід, виступів по радіо, написання патріотичних листів «з роз'яснення переваг радянського державного й суспільного ладу над буржуазним, про піклування більшовицької партії й радянського уряду за зростання матеріального та культурного добробуту трудящих, про успіхи відбудови й розвитку народного господарства» [27]. Основна зброя – живе слово.

По-друге, вплив через засоби масової інформації: пресу й радіо. Зокрема, для українських громадян туди відправлялися україномовні періодичні видання: журнали «Радянська жінка», «Україна», «Перець», газети «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України», а також транслювали по радіо для українців програму передач «Вісті по Україні» [16].

Два рази на тиждень планувалися спеціальні радіопередачі з включенням виступів репатріантів, що прибули в республіку із зон союзників, про що свідчить лист-звернення уповноваженого РНК СРСР по репатріації П. Голікова до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 19 грудня 1946 року, де ініціюється «організувати спеціальні радіопередачі (до 2-х на тиждень) для

радянських громадян, які знаходяться за кордоном. Включати в програму цих радіопередач виступи репатріантів, прибулих у республіку із зон союзників» [28]. Про проведення подібних заходів засвідчує лист тимчасового виконувача обов'язки начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого з репатріації РМ СРСР підполковника Голованова до М. Зозуленка від 9 вересня 1947 року, де вказується, що «з 15 серпня 1947 р. через віденську радіостанцію проводяться радіопередачі для українців, литовців, естонців, латишів і білорусів, які знаходяться в таборах у Західній Німеччині та Австрії. Ці передачі проводяться щотижня по вівторках і п'ятницях» [17].

У листі до М. Зозуленка від 14 жовтня 1947 року начальник політпросвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР з репатріації полковник Логунов просить «організувати раз на тиждень спеціальні записи на магнітофонну плівку виступів репатрійованих громадян УРСР, особливо тих, хто повернувся на Батьківщину в 1947 р. На плівку потрібно записувати й виступи репатріантів, що їх Ви веде з Києва. Плівку зі звукозаписом і текст українською й російською мовами в трьох примірниках до кожного запису висилати нам для передачі до Берліну та Відня», а також «до 30-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції прошу організувати й вислати нам один-два виступи державних діячів УРСР про досягнення республіки за 30 років, а також виступи репатрійованих громадян про їхню участь у соціалістичному будівництві» та записи популярних українських пісень і фрагментів музичних творів [18].

У листі заступник уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, генерал-лейтенант Голубев до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова від 28 листопада 1947 року знову звертався з проханням на базі республіканської радіостудії організувати регулярні періодичні записи виступів репатріантів і відомих політичних і громадських діячів УРСР із закликом до «переміщених осіб» повертатися на Батьківщину [29], а в листі Голубева на ім'я М. Хрущова від 2 квітня 1948 року йшлося про необхідність два рази на тиждень проводити радіопередачі для українців, які знаходилися за кордоном, і щотижнево записувати спеціальні радіопередачі для Берлінської й Віденської радіостанцій [30], а також про передачу до Берліна двох патефонних платівок із записом Гімну УРСР йшлося в листі начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ

СРСР у справах репатріації полковник Логунова до М. Зозуленка від 22 квітня 1948 року [19].

Кандидати на радіовиступ ретельно підбиралися, важливо, щоб репатріант був людиною грамотною, володів українською мовою, щоб здатен був прочитати текст виступу [20]. Підготовка до агітаційних радіовиступів рідних, друзів, колег для українських громадян, які все ще залишалися в таборах для «переміщених осіб» у зонах окупації Німеччини й інших країнах Західної Європи, була фактично актуальною до початку 1953 року й розцінювалася як один із ключових заходів «прискорення повернення переміщених осіб на Батьківщину» навіть у березні 1952 року [21].

По-третє, написання рідним і близьким закордон колективних чи індивідуальних листів, зміст яких, як правило, контролювався радянськими органами репатріації на відповідність ідеологічним критеріям, головним лейтмотивом мало бути палке переконання повертатися на рідну землю. Так, у листі керівника відділу репатріації РМ УРСР М. Зозуленка, надісланому керівникам відділів репатріації облвиконкомів від 2 вересня 1947 року, мова йшла про те, що «надсилання листів репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції й в окупаційні зони Німеччини із закликами про повернення на Батьківщину треба надсилати до нас у конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти поштовий штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не варто заклеювати. Листи треба надсилати відкритими, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивалися» [22].

А в інструкції від 24 березня 1948 року М. Зозуленко окреслює, які мають бути листи за формою та змістом: «1. Листи треба писати чорнилом. 2. Спочатку (вгорі листа) варто показувати адресу, прізвище, ім'я та по батькові, кому спрямований лист. 3. Наприкінці листа треба показувати адресу, прізвище, ім'я та по батькові відправника листа. 4. Листи треба надсилати в незаклеєних конвертах; на кожному конверті адресу варто писати іноземною та рідною мовою, а внизу адресу відправника – тільки рідною мовою. 5. Треба стежити, щоб при відправці листів до нас вони не були забруднені, не проколоті й узагалі не зіпсовані. 6. Бажано, щоб до листів була прикладена особиста фотокартка відправника або груповий знімок з родиною» [23]. У вказівках від 14 жовтня 1948 року, розісланих на адресу секретарів усіх рівнів, заступник начальника Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Сосновський акцен-

тував увагу на необхідності «найбільш перевірених осіб із числа репатрійованих використовувати для організації надсилання листів своїм родичам і землякам ... із закликом повертатися на Батьківщину, супроводжуючи ці заклики гарними прикладами життя і праці репатрійованих» [31].

По-четверте, друкована агітаційна продукція. Так, для масового розповсюдження серед українців за кордоном у таборах в Західній Європі в 1947 році було започатковано випуск серії українськомовних брошур «На рідній Україні», до формування випусків якої долучалися облвиконкоми й обкоми КП(б)У, письменники, науковці, художники, журналісти. У листі до голів облвиконкомів усіх областей України від 28 жовтня 1947 року М. Зозуленко націлював, щоб у брошурі «були всебічно висвітлені питання трудового й матеріально-побутового облаштування, забезпечення житлом, видача грошової, харчової та іншої допомоги репатріантам, охоплення молоді освітою, піклування про інвалідів, літніх людей, багатодітних та одиноких матерів, участь репатріантів у громадській і політичній роботі та їх висування. Також необхідно, щоб у матеріалах були висвітлені різні групи репатріантів, як-то: працівники шахт, підприємств, радгоспів, колгоспники, селяни-одноосібники (західні області УРСР), інтелігенція – учителі, лікарі, агрономи, художники, артисти, молодь, жінки, учні, діти тощо. Показати допомогу й піклування уряду й місцевих органів про репатріантів як рівноправних радянських громадян» [24].

По-п'яте, кіноіндустрія. 7 січня 1949 року керівництво Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації надсилає до Києва листа, у якому вимагає активізувати кінопропаганду. У квітні 1949 року у французькій зоні окупації радянськими органами репатріації організовано перегляд кінофільмів «Запорожець за Дунаєм» і «Наталка-Полтавка», а також документальних фільмів «Батьківщина кличе», «На рідній землі», які відвідали 4 680 осіб. В англійській зоні окупації було проведено 10 кіносеансів, де було продемонстровано радянські художні й документальні фільми, у тому числі й українського виробництва: «Запорожець за Дунаєм» і «На рідній Україні» [32].

Найважливішим критерієм ефективності напрямів роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб серед українських громадян-неповерненців у західних зонах окупації є кількісний показник переміщених осіб-українців, які повернулися на

Батьківщину. З липня по жовтень 1949 року з невідконтрольної СРСР Західної Європи повернулося 24 особи [25]. Діяльність репатріаційних місій із переміщеними особами-українцями в таборах для переміщених осіб Західної Європи продовжувалася до 1953 року. З 1 березня 1953 року відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР припинив своє існування [26].

Висновки. Досліджені архівні джерела дають підстави стверджувати, що радянська влада не залишала поза увагою тих громадян України, які в силу різних причин у роки Другої світової війни опинилися за межами своєї країни, але уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину. Особливо активізувалася робота з українцями-неповерненнями на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках.

Значні людські та матеріальні втрати України в роки Другої світової війни й грандіозні плани

повоєнної відбудови країни потребували значного людського ресурсу. Тому було розроблено комплекс заходів, націлених на те, щоб будь-що повернути всіх українців на Батьківщину.

Архівні джерела дають можливість виділити такі напрями роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб серед українських громадян на території іноземних держав: політичну роботу на території іноземної держави, вплив через засоби масової інформації (преса, радіо), індивідуальне та колективне листування, друковану агітаційну продукцію, кіноіндустрію.

Проте, незважаючи на проведену значну роботу серед українців у таборах для переміщених осіб на території іноземних держав, бажаної віддачі вона не дала. Кількісні показники щодо українців, які повернулися із західної зони окупації на Батьківщину, указують на слабкий вплив радянської пропаганди на неповернення.

Список літератури:

1. Андреев А.С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 20 с.
2. Гальчак С.Д. Діяльність радянських репатріаційних місій на початку «холодної війни». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка, 2001. Випуск 4 : На пошану професора А.О. Копилова. С. 555–561.
3. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. ST ANTONY'S COLLEGE, OXFORD, 2000. 277 p.
4. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан. Война и общество. 1941–1945 гг. Москва : Наука, 2004. Книга II / под ред. Г.Н. Севастьянова. С. 331–358.
5. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру та діяльність. Українська діаспора. Число 1–2. Київ-Чикаго, 1994. С. 108–123.
6. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. 1998. № 9. С. 74–82; Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. 1998. № 10. С. 68–76; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
7. Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 543 с.
8. Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни. *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки*. 1995. Вип. 4. Ч. 2. С. 141–146.
9. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен : Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. Т. I : 1945–1951. 405 с.
10. Мінсоцполітики: понад 3 млн українців працює за кордоном на постійній основі. *Радіо Свобода*. Офіційний сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trudovi-mihranty-z-ukrainy/30087119.html>
11. Подобед О. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук. Черкаси : ЧНУ, 2018. 40 с.
12. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. 895 с.
13. Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. № 262. С. 114–122.
14. Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. 22 с.

15. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : авто-реф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці : Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1999. 16 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.Р-2. Оп. 7. Спр. 4227. Арк. 68–70.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Арк. 33.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Арк. 86.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7874. Арк. 2.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7933. Арк. 65.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7311. Арк. 24.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5749. Арк. 73.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7932. Арк. 110–111.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5849. Арк. 127.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9972. Арк. 138.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7730. Арк. 221.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5462. Арк. 115–116.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2594. Арк. 2.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. Арк. 4.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 5166. Арк. 327.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5462. Арк. 97–98.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 20–21.

Kravchenko D.Yu. MAIN DIRECTIONS OF WORK OF THE UKRAINIAN SOVIET REPATRIATION MISSION IN CAMPS FOR DISPLACED PERSONS ON THE TERRITORIES OF FOREIGN COUNTRIES

Based on archival sources, the problem of displaced persons-Ukrainian citizens in post-war Western Europe is considered relevant to Ukrainian history. The author published the results of archival research conducted within the framework of the dissertation research at the Department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University. Based on the analysis of new archival sources, the author suggested his vision of the main directions of work of the Ukrainian Soviet repatriation mission in the camps for displaced persons in the territory of Western Europe and their role and place in the fate of the Ukrainian non-returnees during the studied period.

It is alleged that the Soviet leadership did not neglect those citizens of Ukraine who avoided repatriation, unwilling to return to their homeland, and emphasized that this problem was especially intensified at the final stage of repatriation in 1947–1953.

Given these circumstances, the author identifies the following areas of work of Ukrainian Soviet repatriation missions in camps for displaced persons in foreign countries: political work in the territory of a foreign country, influence through the media (press, radio), individual and collective correspondence, printed agitation products, film industry.

According to the author, quantitative figures on Ukrainians who returned from the western occupation zone to their homeland indicate a weak influence of Soviet propaganda on the returnees.

Key words: *displaced persons, repatriation, camps for displaced persons, Western Europe, repatriation mission, post-war period.*